

Seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict

Een vergelijking tussen cultureel antropologische en psychologische perspectieven op seksueel geweld in voormalig Joegoslavië

Anne-Marijn de Graaff

Studentnummer: 0924288

Juli 2013

Drs. M. A. Postma

Tweede lezer: Dr. L. Zuyderhoudt

Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie

Universiteit Leiden

“War is another world”

Hynes 1998

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Samenvatting	3
Inleiding	4
DEEL I. SEKSUEEL GEWELD ALS ONDERDEEL VAN GEWAPEND CONFLICT IN VOORMALIG JOEGOSLAVIË	5
Hoofdstuk 1 – Een historisch overzicht van voormalig Joegoslavië	6
Hoofdstuk 2 – Conceptualisering	9
DEEL II. PERSPECTIEVEN OP SEKSUEEL GEWELD ALS ONDERDEEL VAN GEWAPEND CONFLICT	13
Hoofdstuk 1 – Cultureel antropologische perspectieven	14
Hoofdstuk 2 – Psychologische perspectieven	24
Hoofdstuk 3 – Discussie en conclusie	33
DEEL III: BIBLIOGRAFIE	35

Voorwoord

Met deze scriptie kreeg ik de gelegenheid mijn interesse in culturele antropologie en psychologie samen te brengen en te zoeken naar een manier om deze met elkaar te vergelijken, danwel aan elkaar te verbinden. Dit literatuuronderzoek geldt voor mij dan ook als bescheiden opstapje naar een toekomst waarin ik verder kan kijken naar daders in gewapend conflict. Tegelijkertijd voelt het vreemd om iets in te leveren waarvan je weet dat het antwoord er nog lang niet is – en deze scriptie in feite nooit ‘af’ is. Ten slotte wil ik Drs. Metje A. Postma ontzettend bedanken. Deze scriptie vormt namelijk niet alleen de afsluiting van mijn bachelor Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie, maar getuigd tevens van een jaar van enthousiasmerende samenwerking. *Bedankt!*

Samenvatting

In deze studie naar de verklaringen en motivaties van daders van seksueel geweld in gewapend conflict, zullen verschillende theorieën worden besproken. Het seksueel geweld als onderdeel van de oorlog in voormalig Joegoslavië, en in het bijzonder in Bosnië-Herzegovina gedurende de jaren 1992 tot 1995, loopt als rode draad door deze scriptie heen. Deze theorieën vallen grofweg binnen twee disciplines: culturele antropologie en psychologie. De scriptie is opgedeeld in twee delen. Eerst is ingegaan op de gebruikte terminologie, het ontstaan van definities en een korte geschiedenis van het conflict in voormalig Joegoslavië. In deel twee van deze scriptie is het seksueel geweld als onderdeel van de oorlog geanalyseerd vanuit enerzijds cultureel antropologische perspectieven, waarin seksueel geweld als symbolische daad en als gesocialiseerd gedrag binnen een cultuur van oorlog wordt geanalyseerd, en anderzijds psychologische perspectieven, waarin seksuele lust als primair motief van seksueel geweld wordt gezien.

Inleiding

De oorlogen in voormalig Joegoslavië vormen één van de vele voorbeelden van hoe seksueel geweld onderdeel vormt van een periode van gewapend conflict. Seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict is een universeel en terugkerend fenomeen. Het werd al beschreven in eeuwenoude mythes (Gottschall 2004: 129) en wordt nog steeds gerapporteerd in verschillende (recente) oorlogen, zoals in de Democratische Republiek Congo, Syrië en Sri Lanka (Maedl 2011; Human Rights Watch 2011; 2013). Het Joegoslavië Tribunaal, opgericht om de belangrijkste daders van de misdaden in voormalig Joegoslavië terecht te stellen, heeft veel invloed gehad op de internationale wetgeving en de erkenning van seksueel geweld als oorlogsmisdaad en als aanvalsstrategie (De Brouwer 2005; Farwell 2004: 390). Dat deze vorm van geweld als onderdeel van gewapend conflict binnen de internationale wetgeving en binnen de wetenschap wordt erkend, is grotendeels te danken aan feministische wetenschappers, zoals de bijdrage van de feministische journalist Susan Brownmiller (1975 in Milillo 2006).

Veel van het wetenschappelijk onderzoek heeft zich gericht op de consequenties voor slachtoffers van seksueel geweld als onderdeel van oorlogen. Er is echter zeer weinig (wetenschappelijke) aandacht geweest voor het perspectief van de ‘daders’, over wiens daden veel wordt geschreven, maar tot nog toe weinig wordt begrepen (zie o.a. Henry et al. 2004). Om te onderzoeken onder welke omstandigheden soldaten overgaan op het gebruiken van seksueel geweld in hun strijd tegen de vijand, dienen we ook de context van oorlog in kaart te brengen. De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt: Wat zijn de motieven van daders van seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict in voormalig Joegoslavië en hoe kunnen deze worden verklaard vanuit enerzijds cultureel antropologische perspectieven en anderzijds psychologische perspectieven? In deze scriptie wordt seksueel geweld als onderdeel van de gewapende conflicten geanalyseerd om deze perspectieven te duiden. Hiervoor is zowel literatuuronderzoek gedaan als gebruik gemaakt van *oral history*, namelijk het afluisteren van getuigenverklaringen van zowel daders als slachtoffers om daarmee een beter inzicht te krijgen in de problematiek. De verslaglegging is opgedeeld in drie delen. Deel I beslaat de contextualisering van het gewapend conflict van voormalig Joegoslavië en licht de terminologie van deze scriptie toe. In deel II zullen verschillende discoursen binnen de culturele antropologie en psychologie worden besproken, en zullen deze ten slotte met elkaar worden vergeleken.

DEEL I.
SEKSUEEL GEWELD ALS ONDERDEEL VAN GEWAPEND CONFLICT IN VOORMALIG
JOEGOSLAVIE

Hoofdstuk 1

Een historisch overzicht van voormalig Joegoslavië

Het uiteenvallen van de Socialistische Republiek Joegoslavië

“In zekere zin is Joegoslavië ten onder gegaan bij gebrek aan Joegoslaven.” (Zwaan & De Graaff 2005: 65)

Joegoslavië was tussen 1945 en 1991 een federatie van zes verschillende republieken: Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Montenegro, Servië en Slovenië. Tezamen vormden deze staten de Socialistische Republiek van Joegoslavië waarin ‘Slavische volkeren’ zouden leven en zij de ‘Joegoslavische identiteit’ zouden dragen (Hayden 1996: 788). De territoria van Joegoslavië werden heterogener door “mixed marriages” (ibid.) tussen mensen met verschillende etno-religieuze achtergronden, waarvan het nageslacht de eerste generatie ‘Joegoslaven’ vormde. Elke staat, op Bosnië-Herzegovina na, was het territorium van de nationale meerderheid. Dit betekende echter wel dat etnische groepen verdeeld over Joegoslavië woonden en buiten de ‘eigen’ republiek vaak een minderheid vormden (ibid.).

In 1980 overleed president Tito nadat hij 35 jaar met ijzeren vuist de Joegoslavische federatie bijeen had weten te houden. De Joegoslavische grondwet van 1974 had al geleid tot meer decentralisering van de federatie en tot meer bevoegdheden voor de republieken en de relatief autonome provincies Vojvodina en Kosovo. Na zijn dood was het de vraag hoe gecentraliseerd de Joegoslavische politiek moest blijven en hoeveel autonomie de verschillende etnische groepen zouden krijgen. Daarnaast daalde de levensstandaard in de loop van de jaren '80 na een langzame transformatie van rurale landbouw naar verstedelijking. De spanningen tussen de etnische groepen in het multiculturele Joegoslavië waren er altijd al geweest, maar kwamen gedurende de jaren '80 op de voorgrond te staan. Maatschappelijke problemen, zoals de toenemende werkloosheid, werden in termen van etnische tegenstellingen vertaald. Dit mondde uit in een crisis binnen de Joegoslavische federatie waarin de behoefte naar een nieuwe ideologie groeide (Zwaan & De Graaff 2005).

Het Servisch Memorandum, opgesteld door Servische intellectuelen in 1986, was een radicaal nationalistische visie op de positie van Servië binnen Joegoslavië. De Serviërs voelden zich achtergesteld als republiek en dit document opperde dat alle Serviërs zich moesten verenigen binnen territoriale grenzen. Het memorandum werd gezien als eerste concrete voorbeeld van gevaarlijk chauvinisme en als een begin aan het einde van de Joegoslavische federatie (Zwaan & De Graaff 2005). Tegelijkertijd droeg het bij aan nationalistische gevoelens onder het Kroatische en Sloveense volk. De “imagination of a Yugoslav community” (Hayden 1996: 788) ging verloren bij de ‘vrije’ verkiezingen, die het socialisme zouden inruilen voor democratie, in 1990. Slovenië en Kroatië waren de eerste republieken die de eigen onafhankelijkheid bekendmaakten (ibid.). Na de verkiezingen kwamen in vrijwel alle staten behalve in Bosnië-Herzegovina, waar geen van de etno-religieuze

groepen overheersten, de partijen van de meerderheid aan de macht. Dit leidde tot de afscheiding van staten op basis van nationaliteit, in plaats van op basis van de betreffende 'republiek'. De etnische connotatie van de 'natie' leidde tot privileges voor de dominante etnische groep en exclusie van minderheden (Hayden 1996: 787, 791).

Waar de ideologie van de Socialistische Republiek van Joegoslavië het samenleven van verschillende volkeren onder één nationale identiteit ondersteunde, werden etnische grenzen, die niet overeenkwamen met de territoriale grenzen, benadrukt. Dat burgers met verschillende etno-religieuze achtergronden met elkaar trouwden en 'Joegoslavische' kinderen kregen, vormde het levende bewijs dat de samenleving wel uit gemixte volken kon bestaan (Hayden 1996: 788). Dit druiste in tegen de toenmalige politieke ideologie en de volkeren moesten daarom 'ontmixt' worden. Het betrof met name de gebieden Bosnië-Herzegovina, Kroatië en Vojvodina, waar de bevolking het meest heterogeen was. Hayden (ibid.) noemt dit een proces van denaturalisatie, waarbij burgers die in Joegoslavië nog gelijke rechten hadden, binnen hun eigen republieken buitenlanders werden. In het begin betrof dit onder andere het kwijtraken van banen, een bureaucratische wijze om de minderheden weg te jagen (Hayden 1996). Later kreeg 'etnische zuivering' een andere connotatie, namelijk de toepassing van openlijk (seksueel) geweld. Propaganda speelde een zeer belangrijke rol in de aanloop naar de oorlogen binnen voormalig Joegoslavië.

Propaganda en Servisch cultureel geheugen

In 1985 werd een Servische Kosovaar, Djordje Martinović, in het ziekenhuis opgenomen nadat hij door Albaniërs verkracht zou zijn met een bierflesje (Boose 2002; Diken & Laustsen 2005). Terwijl al snel bleek dat dit niet het geval was, riep dit nieuwsbericht in Servië veel onrust op. Het gold voor president Milošević als bewijs dat het Servische volk werd aangevallen en bedreigd met genocide. De propaganda werd fermer en plaatste de Serviërs en Albaniërs recht tegenover elkaar. Het incident van Martinović liet de wrok in het Servisch cultureel geheugen weer opblazen. In de tijd van het Ottomaanse rijk waren Servische mannen door de Turken vermoord en op een stok geplaatst. Deze gebeurtenissen, waarbij de lichamen van de Serviërs door de stok waren gepenetreerd, werden als misdaden van verkrachting opgeslagen in het cultureel geheugen. De vernedering bestond uit het "feminized image of the penetrated body" (Boose 2002: 85). Omdat de voorouders van de Bosnische Moslims zich tot de islam hadden bekeerd, en dus tot hetzelfde geloof behoorden als de Turken, werden zij als vijanden van de Serviërs gezien (ibid.).

Milošević deed beroep op dit narratief van Turkse marteling. Op televisie werden beelden getoond waarop, zo leek, Servische vrouwen werden verkracht. In feite waren dit islamitische vrouwen met een Servische *voice-over*. Tegelijkertijd werd het Servische volk gewaarschuwd voor een geplande *jihad* van de Moslims (Diken & Laustsen 2005: 115). Van de toenmalige woordvoerder van het Servische leger, Milovan Milutinović, verscheen tijdens de oorlog een tekst waar hij impliceerde dat moslims op etnische zuivering van de Serviërs uit waren:

“By order of the Islamic fundamentalists from Sarajevo, healthy Serbian women from 17 to 40 years of age are being separated out and subjected to special treatment. According to their sick plans going back many years, these women have to be impregnated by orthodox Islamic seeds in order to raise a generation of janissaries on the territories they surely consider to be theirs, the Islamic republic.” (Guttman 1993 in Diken & Laustsen 2005: 115)

Het narratief van penetratie en verkrachting speelde dus vanaf het begin van de oorlog een belangrijke rol. Seifert (1996) stelt dat het gebruik van seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict afhankelijk is van de sociale omstandigheden en van de constructie van seksualiteit binnen een bepaalde cultuur en periode. In voormalig Joegoslavië fungeerde verkrachting dan ook als agressor van de oorlog (ibid.).

De oorlogen van voormalig Joegoslavië

Op 15 juni 1990 riepen Slovenië en Kroatië hun onafhankelijkheid uit. In Slovenië leidde dit tot een tiendaagse oorlog waarbij Servië de douane met raketten bombardeerde. Kroatië moest haar onafhankelijkheid afkopen met 200.000 doden in de oorlog met Servië die zich afspeelde van juni 1990 tot december 1991. Deze oorlog verschoof in maart 1992 naar Bosnië-Herzegovina nadat het zich onafhankelijk had verklaard. De Bosnische oorlog duurde tot 1995 waarin Kroaten, Serviërs en Bosnische Moslims, in wisselende coalities, met elkaar vochten. In Bosnië leefden destijds 4.3 miljoen mensen, waarvan 31 procent van Servische afkomst was, 17 procent Kroatisch en 44 procent islamitische Bosniërs betrof. De schattingen van de slachtoffers zijn zeer uiteenlopend en variëren van 25.000 tot 200.000 doden. De helft, of meer dan de helft, van de slachtoffers waren burgers, veelal uit de islamitische groep afkomstig. Naar schatting waren er in Bosnië-Herzegovina 800 kampen waarin, eveneens naar schatting, 50.000 mensen zijn gemarteld. Zowel de Kroaten, Serviërs als islamitische Bosniërs hebben zich schuldig gemaakt aan verkrachtingen. In totaal waren hiervan 12.000 het slachtoffer van vooral Servische aanvallen. Openlijk collectief geweld in Joegoslavië werd voor het eerst zichtbaar in de grensgebieden waar Kroaten, Serviërs en Bosniërs samenleefden (Zwaan & De Graaff 2005). Na 1995 vond er opnieuw gewapend conflict plaats. In Kosovo tussen 1998 en 1999 en in Macedonië in 2001 (De Brouwer 2005). Deze scriptie richt zich in het bijzonder op het seksueel geweld als onderdeel van de Bosnische oorlog.

Hoofdstuk 2

Conceptualisering

Seksueel geweld

Seksueel geweld kan onderdeel zijn van het repertoire van geweld van een leger, zoals het geval in voormalig Joegoslavië. Wanneer we spreken van verkrachting, gaat het om de penetratie van de anus of vagina met een object of lichaamsdeel, of om de penetratie van een lichaamsdeel van het slachtoffer of de dader met een seksueel orgaan door dreiging of dwang, of wanneer de persoon incapabel is om toestemming te geven. Onder seksueel geweld valt niet alleen verkrachting, maar ook een seksuele aanval op het lichaam zonder penetratie, seksuele mutilatie, seksuele slavernij, gedwongen prostitutie, gedwongen sterilisatie en gedwongen zwangerschap (UN Doc. Art. 8 (2) (b) (xxii) PNICC/2000/1/Add.2, 2000; Wood 2010: 298). In deze scriptie zullen de termen verkrachting en seksueel geweld door elkaar heen worden gebruikt.

Wanneer men spreekt van een genocide worden “acts committed with intent to destroy” (Engle 2005: 788) als onderdeel van asymmetrisch conflict bedoeld. Dit betekent dat de ene partij georganiseerd en bewapend is, terwijl de andere partij dit niet is (Zwaan & De Graaff 2005). De term *etnische zuivering* impliceert dat verkrachtingen worden uitgevoerd als middel voor genocide. Deze naam werd voor het eerst gebruikt door daders in Joegoslavië en werd later overgenomen door de internationale gemeenschap (Thum 2010). Hayden (1996: 784) beschrijft het als “the removal of specific kinds of human matter from particular places”. Salzman (1998 zoals omschreven in Diken & Laustsen 2005) geeft een specifiekere omschrijving:

“[Ethnic cleansing is] an act intended to render an area ethnically homogeneous by removing members of a given group through the use of concentration camps, torture, sexual violence, mass killings, forced deportations, destruction of private and cultural property, pillage and theft, and the blocking of humanitarian aid.” (Salzman 1998 in Diken & Laustsen 2005: 113)

Seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict binnen het internationaal recht

Tijdens lopende zaken van terechtgestelde (para)militairen van het Joegoslavië Tribunaal en het Rwanda Tribunaal bleek dat er scherpere definities nodig waren voor seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict. Deze aanpassingen in de wetgeving tijdens de beide tribunalen hebben ertoe geleid dat seksueel geweld als onderdeel van andere oorlogen in het tijdsvak van de 20^e eeuw alsnog werd erkend als oorlogsmisdaad (De Brouwer 2005). Terwijl seksueel geweld tijdens de Tweede Wereldoorlog op grote schaal plaatsvond, werd dit in het Tokio en Neurenberg Tribunaal niet onder het internationaal recht geschaard (Askin 2003: 1). Het inzetten van de zogeheten “comfort women” (De Brouwer 2005: 8) voor Japanse militairen tijdens de Tweede Wereldoorlog werd zodoende

genegeerd. Pas in de jaren '90 werd deze seksuele slavernij erkend als schending van de mensenrechten (Farwell 2004: 391).

Volgens De Brouwer (2005: 4) kunnen we vier fasen van internationale berechting van seksueel geweld van elkaar onderscheiden. Ten eerste de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog in 1939. In vroege oorlogen werd verkrachting geaccepteerd als beloning voor de overwinnaar. Dit veranderde eeuwen later, toen begin 19^e eeuw verkrachting van vrouwen als een misdaad werd gezien. De Lieber Code (1863) is het eerste document dat een raamwerk biedt voor internationale wetgeving, waarin verkrachting tijdens gewapend conflict verboden is en als misdaad wordt gezien en dus bestraft dient te worden (De Brouwer 2005: 5). Dit eerste document is aangescherpt in verschillende conventies van Genève (1864, 1906, 1929) en van Den Haag (1899, 1907).

De tweede fase die De Brouwer (ibid.) onderscheidt, betreft de Tribunalen van Nuernberg en Tokio, die werden opgericht in respectievelijk 1945 en 1946 naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog. Deze tribunalen vormden de eerste internationale berechtingen van oorlogsmisdadigers, maar seksueel geweld werd als misdaad niet genoemd, of enkel in eufemismen naar voren gebracht (zoals “comfort women”; ibid.: 8). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de Geallieerden bang waren dat ook zij hierop berecht zouden worden. In 1949 werden vrouwen echter wel expliciet genoemd in de Conventie van Genève (ICRC) onder “Status and treatment of protected persons” (ICRC IV art. 27). Hierin staat beschreven dat *de eer* van vrouwen extra beschermd moet worden tegen elke aanval, in het bijzonder tegen verkrachtingen, gedwongen prostitutie of aanranding (ICRC IV art. 27).

Het Joegoslavië Tribunaal werd in 1993 opgericht met als doel om de ergste criminelen uit de oorlogen van de voormalig Socialistische Federale Republiek Joegoslavië na 1991 te berechten (ibid.: 15). In deze tribunalen werd verkrachting in gewapend conflict voor het eerst expliciet erkend, doordat er een aparte definitie voor kwam, als misdrijf tegen de menselijkheid, in plaats van dat het geschaard werd onder andere misdaden (ibid.: 16). De definitie die in deze scriptie is aangehaald, hanteert een bredere definitie van seksueel geweld, afkomstig van artikel 7 van het Statuut van Rome (zie p. 9). In totaal werden er in het Joegoslavië Tribunaal 162 oorlogsmisdadigers voorgeleid, waarvan 58 onder andere voor seksueel geweld (De Brouwer 2005: 18). Het Joegoslavië Tribunaal vormde, evenals het Rwanda Tribunaal, een internationaal wettelijk instrument om daders te straffen op basis van verkrachting en ander seksueel geweld. De oprichting van deze tribunalen wijst De Brouwer (2005) aan als derde fase van internationale berechting. Er bleek echter tijdens de veroordeling van oorlogsmisdadigers dat artikel 27 van de Conventie van Genève (ICRC IV art. 27) geen bruikbare definitie van verkrachting en seksueel geweld bood waardoor bestraffing op basis van specifiek seksueel geweld niet plaats kon vinden. De definities werden tijdens de veroordelingen van Akayesu¹

---

¹ Het “Akayesu judgment” (De Brouwer 2005: 105) was belangrijk voor de veroordeling van verkrachting en andere vormen van seksueel geweld *als vorm van genocide*. ‘Verkrachting’ werd als volgt door het Rwanda Tribunaal gedefiniëerd: “[A] physical invasion of a sexual nature, committed on a person under circumstances

(Rwanda Tribunaal), Furundžija,² en Kunarac, Kovač en Vuković (Joegoslavië Tribunaal)³ drie keer aangescherpt (De Brouwer 2005).

Ten slotte onderscheidt De Brouwer (ibid.) een vierde fase met de oprichting van het Internationaal Strafhof in Den Haag in 1998. Dit internationale strafhof vormt een aanvulling op het strafhof in functie om de, voor de internationale gemeenschap waargenomen, zwaarste misdaden te berechten. Hieronder vallen genocide, misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden en misdaden van agressie (ibid.: 19).

Binnen het Joegoslavië Tribunaal heeft een aantal feministen veel invloed uitgeoefend op de regels van het Internationaal Strafhof (Engle 2005: 783). Askin (1999) benadrukte tijdens zowel het Joegoslavië Tribunaal als het Rwanda Tribunaal, waar zij als juridisch adviseur werkte, het juridisch belang van de uitspraak voor de slachtoffers. Dit heeft ertoe geleid dat er meer aandacht kwam voor de misdaden die (grotendeels) tegen vrouwen waren gepleegd. Door de betrokkenheid van feministische wetenschappers en activisten bij de tribunalen zijn verkrachting, seksuele slavernij, gedwongen prostitutie, gedwongen zwangerschap, gedwongen sterilisatie en elke andere vorm van seksueel geweld van eenzelfde ernst, in het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof als misdaad tegen de menselijkheid, opgenomen (UN Doc. Art. 8 (2) (b) (xxii) PNICC/2000/1/Add.2, 2000; Engle 2005: 784). Hoewel de inzet van feministen zorgde voor meer aandacht voor seksueel geweld in gewapend conflict waren de feministen opgedeeld in twee kampen. Het ene kamp zag de verkrachtingen van Bosnische moslims in voormalig Joegoslavië als een genocide die werd gepleegd door Servische soldaten. Het andere kamp benaderde het seksuele geweld in het conflict als een aanval

---

which are coercive. The tribunal considers sexual violence, which includes rape, as any act of a sexual nature which is committed on a person under circumstances which are coercive. Sexual violence is not limited to physical invasion of the human body and may include acts which do not involve penetration or even physical contact.” (ibid.: 106). Het tribunaal beperkte zich tot de definiëring van het *concept* van verkrachting en seksueel geweld, omdat een mechanische omschrijving van verkrachting volgens de Kamer niet de centrale elementen van de misdaad omvatte.

² Het “Furundžija judgment” (De Brouwer 2005: 111) vormde de tweede definitie van verkrachting voor de internationale wetgeving. Er werd hier gekozen om niet de conceptuele definiëring van het *Akayesu judgment* te volgen, omdat deze niet specifiek genoeg zou zijn. Een objectieve beschrijving van verkrachting en seksueel geweld werd gegeven: “(i) the sexual penetration, however slight: / (a) of the vagina or anus of the victim by the penis of the perpetrator or any other object used by the perpetrator; or / (b) of the mouth of the victim by the penis of the perpetrator; / (ii) by coercion or force or threat of force against the victim or a third person.” (ibid.: 114). Met deze definitie kon een individuele verkrachting worden berecht op basis van de schending van het humanitair internationaal recht opleveren (ibid.).

³ Het “Kunarac, Kovač en and Vuković judgment” (De Brouwer 2005: 116) verschilde, als derde definitie van verkrachting en seksueel geweld binnen het internationaal recht, van de definitie die ontstond bij de veroordeling van Furundžija. De rechters van de zaken van deze drie terechtgestelde bevelhebbers van het Servische leger vonden het tweede onderdeel (ii) van de definitie van Furundžija te beperkt, aangezien het enkel ging over dwang, en het de schending van de seksuele autonomie van het slachtoffer negeerde. Op basis van de aard van hun misdaden, waarin seksueel geweld centraal stond, werd nu ook seksuele slavernij onderdeel van de definitie. Daarnaast werden drie categorieën van omstandigheden gedefinieerd om de daad een misdrijf te maken, waaraan de (afwezigheid van) vrijwillige toestemming van het slachtoffer expliciet is gedefinieerd: “(i) the sexual activity is accompanied by force or threat of force to the victim or a third party; / (ii) the sexual activity is accompanied by force or a variety of other specified circumstances which made the victim particularly vulnerable or negated her ability to make an informed refusal; or / (iii) the sexual activity occurs without the consent of the victim.” (ibid.: 117).

op álle vrouwen, aangezien het geweld, ondanks dat de meerderheid van de verkrachtingen werd gepleegd door Servische soldaten, van alle kanten kwam. Vrouwen moesten dus als één groep worden gezien dat slachtoffer was van het gewapende conflict (Engle 2005: 784). Dit laatste kamp werd onder andere vertegenwoordigd door MacKinnon (1983). Zij stelde dat de heteroseksuele verkrachtingen in de oorlog niet los konden worden gezien van de structurele overheersing van mannen over vrouwen (ibid.). Voor beide kampen ging het er in hun kritiek niet zozeer om of de verkrachtingen een instrument van genocide vormden, maar of de benadering van verkrachting als instrument van genocide de slachtofferrol van vrouwen afzwakt, doordat het voorbij gaat aan de structurele onderdrukking van vrouwen door mannen (Engle 2005: 786).

DEEL II.
PERSPECTIEVEN OP SEKSUEEL GEWELD ALS ONDERDEEL VAN GEWAPEND
CONFLICT

Hoofdstuk 1

Cultureel antropologische perspectieven

In dit hoofdstuk zijn twee discoursen over seksueel geweld in tijden van gewapend conflict binnen de culturele antropologie beschreven. Ten eerste, de feministische antropologie, waarin het seksueel geweld binnen oorlogen geanalyseerd wordt als afspiegeling van de structurele dominantie van mannen over vrouwen. Daarnaast is er vanuit het politiek antropologisch discours gekeken naar verkrachting als symbolische daad binnen de oorlog. Alvorens deze discoursen besproken worden, kijken we naar de ‘cultuur van oorlog’ als specifieke situatie.

De cultuur van oorlog: “a reversal of morality”⁴

“Whatever was previously most important is forgotten and whatever was most oppressive is lifted.” (Van Creveld 2010: 77).

Terwijl ons sociale leven wordt bepaald door gedeelde normen en waarden, verlaten we deze ‘gewone’ wereld wanneer we ons bevinden in tijden van oorlog. Oorlog en cultuur zijn niet elkaars tegenpolen, integendeel, de oorlog zelf is een cultuur waarin normen en waarden *veranderen* en allerm minst verdwijnen (Diken & Laustsen 2005: 124). Het ‘permanente carnaval’, zoals de Servische journalist Tijanic (Žižek & Hanlon 2001: 19) de oorlogssituatie van de Serviërs schetste, hief alle verboden op. Soldaten mochten alles, waarbij ze het gevoel kregen macht in eigen handen te hebben en een enorme vrijheid te genieten. Žižek (ibid.) noemt dit echter “a kind of false, explosive liberation”, waarbij soldaten de illusie hadden in de soevereiniteit en macht van hun president te delen.

“Milošević allowed the paramilitary groups to share his power, his prerogatives, in return for unlimited ‘love’ and loyalty. And the same logic was repeated at lower levels. After having forced the soldiers to transgress a taboo, they became like clay in the hands of their leader.” (Diken & Laustsen 2005: 124)

Ranko Čečić geeft dit ook aan in de internationale rechtbank, waar hij bekende tot moord, verkrachting en andere vormen van seksueel geweld, vernedering en onttering:

“Looking back in time after so much time has elapsed since I committed those crimes, there is an enormous difference between my state of mind now and then. Now I would never do the things I did then, the things that took place *in a time of euphoria, a time when all human dignity was abolished.*” (Ranko Čečić verklaring bij het Joegoslavië Tribunaal 27 november 2003, nadruk toegevoegd)

---

⁴ Dutton et al. (2005: 462)

De oorlog keerde bestaande sociale wetten om en nieuwe sociale groepsnormen gingen gelden (Diken & Laustsen 2005). In het ‘carnaval’ van Milošević heerste een wet van straffeloosheid, waarin de soldaten in een “erotic paradise” (Diken & Laustsen 2005: 123) leefden. Milošević wist van de (para)militaire acties, en volgens getuigen heeft hij deze niet alleen getolereerd, maar ook persoonlijk mogelijk gemaakt. Toch heeft hij het geweld altijd ontkend, net zoals de overige leden van de Servische leiding, waardoor een sfeer van straffeloosheid onder de daders werd geschapen. Individuen konden binnen de oorlog van Servië een eigen oorlog voeren (ibid.).

De vorming van voormalig Joegoslavië is al vanaf het begin belemmerd geweest door de gewelddadige geschiedenis van de Balkan (Zwaan & De Graaff 2005). Vanaf de late veertiende eeuw waren de Habsburgse en Ottomaanse imperia met elkaar in gewelddadige strijd, botsten hier de islam en het christendom op elkaar en werd een groot deel van de Balkan eeuwenlang overheerst door het gewelddadige Ottomaans regime. De boerenbevolking die in de bergen van de Balkan leefde was aangewezen op zichzelf. Zij streed voor eigen veiligheid tegen de Turken, waarin angst en haat voor andere clans werd doorgegeven van generatie op generatie. Deze geschiedenis van het gebied dat in 1945 de Joegoslavische federatie werd, genereerde door de eeuwen heen een “geweldscultuur” (ibid.: 70). Veel generaties hebben zodoende daarmee te maken gehad, waardoor deze cultuur van geweld gereproduceerd werd (ibid.).

Het nationale leger van Joegoslavië (JNA) bestond uit 70.000 officieren, waarvan 70 procent van Servische en Montenegrijnse afkomst was. Bosnië-Herzegovina vormde, door de geografische ligging, het centrale gebied waar de meeste troepen gestationeerd waren. Naast het JNA was er ook een territoriale defensiemacht (TO), bestaande uit burgers uit de regio. Dit betekent dat veel burgers beschikten over militaire ervaring en kennis. Het TO werd per republiek georganiseerd, net zoals de politie, en hiermee waren alle republieken bevoorrad met wapens en munitie. Toen begin jaren '90 de etnische verschillen de boventoon voerden en het nationalisme de kop op stak, stroomden extreme nationalist en misdadigers toe tot het JNA. Dit betekende dat het gewone leger werd bijgestaan door mannen die een “hang” (ibid.: 146) hadden naar agressie, ook wel de “weekend Četniks” of “weekend-schutters” (ibid.) genoemd. Deze paramilitairen hadden een demoraliserend effect op de mannen van het JNA. De paramilitaire groepen waren niet zo sterk als het JNA en werden dan ook ingezet tegen de weerloze bevolking voor etnische zuiveringsacties, waar het JNA hen in steunde. Er werd een situatie gecreëerd waarin zich tijdens de gevechtshandelingen een eigen dynamiek ontwikkelde. De Četniks kregen de ruimte om hun ‘plezier’ te beleven, waardoor het geweld moeilijk te beteugelen was.

Het begaan van misdaden, zoals verkrachtingen, werd tijdens Milošević’s ‘carnaval’ niet alleen getolereerd, maar creëerde ook een “brotherhood in guilt” (Diken & Laustsen 2005: 124). Doordat soldaten hun misdaden samen begingen, zoals gebeurde tijdens groepsverkrachtingen, ontstond een extreem gevoel van loyaliteit naar de groep en naar elkaar, kameraadschap, wat uitmondde op een sterke groepscohesie. Slachtoffers omschreven samenwerking onder soldaten:

“While one of them was raping me, the other two were laughing, insulting me and cheering him [the rapist] on.” (Human Rights Watch 1993: 167 in Price 2001: 216)

“Two of them held me tight, and the third one raped me.” (Stiglmeier 1994: 98: 167 in Price 2001: 216)

Deze *brotherhood* kan worden benaderd als het onderscheid tussen de *in-group* en de *out-group*. In conflict worden tegenstanders geconstrueerd waardoor een duidelijk onderscheid tussen het zelf en de ander nodig is om te bepalen tegen wie je strijdt (Ferguson 2009). Het begunstigen van de eigen groep over de *out-group* gebeurt via het construeren van narratief en geschiedenis “to define ‘us’ and demonize ‘them’.” (ibid.: 45). Dit gebeurde in Servië door propaganda, waarin het collectief geheugen van de Ottomaanse overheersing het narratief vormde (zie ook hoofdstuk 1.1). Voorafgaand aan het openlijk geweld werden in de gemengde grensgebieden van Kroatië en Bosnië-Herzegovina door de militairen van het Joegoslavische nationale leger (JNA) uniformen gedragen met symbolen van ieders etnische afkomst. Dit versterkte interne tegenstellingen en vormde één van de eerste wijzen waarop minderheden konden worden uitgesloten (Zwaan & De Graaff 2005). Volgens Wood (2010) veranderen groepsnormen zowel via formele praktijken, zoals training voor het leger, als via informele praktijken. Wood (ibid.) geeft bij dit laatste het voorbeeld van (informele) inwijdingsrituelen. Voor de Servische soldaten vormde seksueel geweld een *rite de passage* of inwijding in de groep. De cultuur van oorlog, een militaire subcultuur, is overwegend mannelijk. Agressief gedrag wordt in deze subcultuur verwacht, zowel binnen als buiten het leger. Afwijkend gedrag, dat wil zeggen, de afwezigheid van agressie, werden in deze context dus *abnormaal*. In sommige gevallen werden Servische burgers gedwongen hun Bosnische burens of vrienden te vermoorden of te verkrachten:

“They said I wasn’t a *real Chetnik* and now I would have to prove to them if I was at least a *real man*... They said, “Here are twelve broads for you.” The women were already there when I got there, and five or six soldiers came in too. I was supposed to rape the women... The soldiers told me I should rape her, and the others too... The soldiers said, ‘You guys aren’t real Serbs at all; but don’t worry, we’ll show you how it’s done’.” (Stiglmeier 1994: 156-157 in Price 2001: 215, nadruk toegevoegd)

Deze vernedering van burgers zorgde ervoor dat ook zij hun handen vuil maakten en werden gedwongen om een ‘kant’ te kiezen. Farwell (2004) ziet verkrachting als transactie van identiteiten tussen daders en slachtoffers, doordat de dader zijn militaire identiteit op gewelddadige wijze uit. Na medeplichtigheid van burgers in de misdaden van het leger konden de etno-religieuze groepen nooit meer naast elkaar wonen (Hayden 1996). Uitgaande van deze veranderde groepsnormen, waarin moreel gedrag is omgekeerd, vormen de mannen die niet overgaan op het gebruiken van seksueel geweld helaas een uitzondering. Dutton en collega’s (2005) noemen de oorlogssituatie pathologisch, waarin gewelddadig gedrag opgeroepen wordt in ‘normale’ mensen. Vanuit dit oogpunt, waarbij de

oorlogscultuur als versmolten lijkt met mannelijke agressiviteit, zullen twee antropologische discoursen worden besproken.

Feministische antropologie: verkrachting als gesocialiseerd gedrag

Zoals in hoofdstuk 1.2 beschreven is de problematiek van seksueel geweld in tijden van oorlog dankzij verschillende feministische wetenschappers, journalisten of (andere) activisten (zie o.a. Askin 1999; Brownmiller 1975 in Milillo 2006) binnen zowel de internationale wetgeving als de academische gemeenschap naar voren geschoven (Gottschall 2004). De criminalisering van seksueel geweld in gewapend conflict heeft geleid tot de erkenning van seksueel geweld als oorlogsmisdaad (De Brouwer 2005). Ondanks dat de overrepresentatie van vrouwen als slachtoffer van seksueel geweld in gewapend conflict nu wordt erkend, wordt daarmee uitgegaan van een zekere vanzelfsprekendheid dat vrouwen het slachtoffer zijn. Ten tijde van het Joegoslavië Tribunaal vond een deel van de feministen dat er geen onderscheid gemaakt moest worden tussen vrouwen op basis van hun etniciteit, maar dat de vrouwen als etnische diverse groep, als slachtoffer van structurele ongelijkheden, benaderd moest worden (Engle 2005). Vanuit dit feministische perspectief wordt er naar de bredere context van seksueel geweld jegens vrouwen, als onderdeel van de structurele ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, gekeken. De nadruk ligt hierbij op de socialisering van seksueel geweld en ligt niet zozeer in het aangeboren mannelijke libido (Snyder et al. 2006). Het feit dat seksueel geweld als onderdeel van oorlog op grote schaal plaatsvond, weerspiegelt zodoende de dominantie van mannen over vrouwen in een extremere situatie. Deze seksuele agressie plaatsen de feministen binnen het bredere patriarchale sociale systeem, waarbij mannen door seksuele dominantie de heersende sociale orde in stand trachten te houden. Voor feministen staan verkrachtingen in gewapend conflict dus niet los van verkrachtingen die in tijden van vrede plaatsvinden. Er is geen bewijs van vrouwen die seksueel geweld hebben gebruikt, iets dat tevens onmogelijk lijkt door de fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen. Het seksueel geweld is hiermee een expressie van patriarchie – van mannenmacht (Sanday 1981).

Brownmiller (1975 in Milillo 2006: 198) geeft een sociobiologische verklaring voor de dominante houding van mannen ten opzichte van vrouwen. Het biologische verschil tussen mannen en vrouwen wordt gereflecteerd in de structuur van de maatschappij, waarbij de genitaliën van de man als “weapon of force” (Milillo 2006: 198) worden gezien. Door deze sociobiologische context vormt elke man een potentiële dreiging voor elke vrouw (ibid.). Seksueel geweld is volgens feministen echter *pseudo-seksueel* of *antiseksueel* en vormt enkel een middel om de macht en controle van mannen te behouden (Seifert 1996: 36; Gottschall 2004). Vanuit dit perspectief is het gewenste effect van seksueel geweld het in stand houden van de sociale orde waarin de man dominant is. Feministisch antropologe Sanday (1981) beargumenteert dat er een relatie is tussen het voorkomen van verkrachting en de waargenomen machteloosheid van vrouwen. In een situatie van oorlog zijn de vrouwen kwetsbaarder en zijn het de mannen die ten strijde trekken als soldaat (ibid.). De culturele invulling die wordt gegeven aan het genetische verschil tussen mannen en vrouwen is belangrijk voor de analyse van seksueel geweld als

onderdeel van gewapend conflict. De vrouw als drager van de natie, die als maagd zal trouwen en rein is, ten opzichte van de machtige man, zijn voorbeelden van culturele invullingen van de constructies van de genders die in de literatuur naar voren komen (zie o.a. Seifert 1996; Price 2001). Het geweld en de overwinningen kregen een masculiene connotatie, terwijl feminiene eigenschappen tekenen van zwakte waren. In het vervolg van dit hoofdstuk zien we echter dat het seksuele geweld niet alleen ging om de vrouwen zelf, maar om het feminiseren, en dus het kleineren, van de vijand. Het feminiseren van de vijand vormde hiermee een middel om de vijand te schaden. Het is gebleken dat niet alleen vrouwen slachtoffer waren van het seksueel geweld en de feministische klassieke theorie verklaart daarmee niet al het geweld in oorlogen (Gottschal 2004).

Politieke antropologie: Seksueel geweld als een symbolische daad binnen gewapend conflict

“[C]ivilians account for the vast majority of those adversely affected by armed conflict; that women and girls are particularly targeted by the use of sexual violence, including as *a tactic of war* to humiliate, dominate, instill fear in, disperse and/or forcibly relocate civilian members of a community or ethnic group[.]” (S/RES/1820 VN 19 juni 2008, nadruk toegevoegd)

De politiek antropologische en sociologische studies van Hayden (1996), Diken en Laustsen (2004) en Boose (2002) analyseren verkrachtingen als symbolische daad voor oorlogsvoering. In literatuur die hierop volgde, ook buiten de antropologische wetenschap, zien we dat er over verkrachting als oorlogswaapen wordt geschreven (zie o.a. Maedl 2011; Farwell 2004). Dit is gebaseerd op het systematische en wijdverspreide karakter van de massaverkrachtingen in gewelddadig conflict zoals in voormalig Joegoslavië en in Rwanda. Hierom kan seksueel geweld niet langer als een bijeffect van oorlog worden gezien, maar vormt het een integraal onderdeel van gewapend conflict (Maedl 2011). Volgens Farwell (2004) dienen we het seksueel geweld te plaatsen binnen de context van een bredere aanval op de burgers. Politiek antropoloog Hayden (1996) spreekt over het tactisch inzetten van etnische zuiveringsacties ten behoeve van het ‘ontmengen’ van het heterogener geworden Joegoslavische volk, zoals is beschreven in hoofdstuk 1.1. Deze paragraaf analyseert het seksueel geweld in voormalig Joegoslavië als middel van oorlogsvoering, waarbij seksueel geweld een symbolische betekenis heeft. Tevens wordt aangetoond hoe het seksueel geweld een wijze vormde om macht uit te oefenen.

Socioloog Diken en zijn collega politicoloog Laustsen (2005) zien het gebruik van seksueel geweld als een aanval op de gemeenschap waarbij het directe geweld op het lichaam van de vrouw is gericht. Het RAM-plan (1991; Diken & Laustsen 2005), de handleiding voor het Servische leger voor de etnische zuiveringen in Bosnië, is hier een voorbeeld van:

“Our analysis of the behaviour of the Muslim communities demonstrates that the morale, will, and bellicose nature of their groups can be undermined only if we aim our action at the point where the religious and social structure is most fragile. *We refer to women, especially adolescents, and to the children.*” (RAM plan geciteerd in Allen 1996: 57, nadruk toegevoegd)

Dit RAM-plan hangt samen met de sociale constructie van de vrouw als ‘drager’ van de gemeenschap of natie. Deze positie en betekenis van de seksualiteit van de vrouw, zoals deze gerelateerd is aan de eer van de familie, komt voor in “honor cultures” (Snyder et al. 2006: 190). De patriarchale familielijn werd in de Joegoslavische cultuur “zadruga” (ibid.: 189) genoemd, waarbij de vrouw na het huwelijk bij de familie van de man introk en de code van eer en schaamte van de familie symboliseerde. Volgens Diken en Laustsen (2005) worden gemeenschap, tradities en cultuur opgebouwd uit wat de leden wensen en uit wat zij afwijzen. Iets dat gewaardeerd wordt binnen een gemeenschap noemen zij “object” (ibid.). Hier tegenover staat het “abject” (ibid.), namelijk hetgeen dat veracht wordt: “Basically, the abject is an object that provokes disgust.” (ibid.: 116). Ideeën binnen een cultuur over “pollution” (ibid.: 117) ondersteunen een bepaalde sociale structuur. Doordat de vrouw als *object* wordt gezien, vormt zij, binnen de sociale structuur van de gemeenschap, ook de meest kwetsbare plek van die gemeenschap. Haar lichaam vormt in tijden van oorlog de locus van geweld, want door het aanvallen van de vrouw, beschadig je de gemeenschap (Diken & Laustsen 2005; Seifert 1996). “Rape pollution” (Diken & Laustsen 2005: 117) leidt niet alleen tot een transformatie van de vrouw van *object* in *abject*, maar brengt ook schade toe aan haar man en familie: “the rapist steals wealth that belongs to another man” (ibid.: 117). Deze redenering wordt ook door andere auteurs aangehaald, veelal uitgedrukt met de analoge termen ‘zuiver’ en ‘onzuiver’. *Rape pollution* vormt zodoende een aanval op de sociale structuur van de andere gemeenschap (Diken & Laustsen 2005). Een ander voorbeeld in de geschiedenis waar in deze termen wordt gesproken, betreft de Sikhgemeenschap in India. Tijdens de afscheiding van Pakistan van India werden de Sikhs bedreigd met verkrachting, en daarmee ‘besmetting’ van de gemeenschap met een andere religie, van de vrouwen. Niet alleen de individuele vrouw werd als slachtoffer gezien, maar de besmetting zou de hele gemeenschap raken, doordat het bezwangeren van een vrouw zou leiden tot haar religieuze bekering. Het enige redmiddel was het uit de gemeenschap stoten of het vermoorden van de eigen vrouwen, die hier de dragers van de religie vormden (ibid.). Milillo (2006) stelt dat in voormalig Joegoslavië niet alleen de dader, maar ook het slachtoffer als schuldige werd aangewezen van het onteren van de familienaam:

“She was raped by soldiers and became pregnant. When her father discovered that she was pregnant and by whom, he decided that she could not go on living with them. So she ran away to another city.” (Tesanovic 2002 in Milillo 2006: 199)

Deze symbolische betekenis van verkrachting werd gedeeld onder Kroaten, Serviërs en Bosniërs (Snyder et al. 2006). Volgens Price (2001) had het seksueel geweld in voormalig Joegoslavië daarmee twee redenen. Ten eerste, het vernederen van de directe en indirecte slachtoffers, zowel vrouw als man. Slachtoffers werden dan ook vaak verkracht voor de ogen van anderen, met name hun familieleden (Milillo 2006). En ten tweede, etnische zuivering, het ‘besmetten’ van de vijand met “ethnized sperm” (Price 2001: 219).

“Rape camps” (Boose 2002: 71) werden instrumenten van de oorlog. Politicologe Seifert (1996) stelt dat het primaire doel van de Bosnische oorlog niet ging om het verslaan van het andere leger, maar om het vernietigen van de cultuur van de vijand. Dit laat ze zien aan de hand van de aanvalsstrategie van het Servische leger:

“It is reported that once an area or town has been invaded, a phased course of action was followed. The *first* step obviously consisted in destroying objects of cultural heritage. In a *second* step, the intellectuals were taken captive and frequently killed because they are people who play a particularly important role in the preservation and tradition of a nation’s culture. (...) The *third* step was the establishment of rape camps for women. Here too, we cannot speak of a random procedure. Rather, women belonging to the intelligentsia and women of higher status were among the first to be selected.” (Seifert 1996: 39, nadruk toegevoegd)

Ook andere getuigen verklaren hoe Bosnische moslims werden gedwongen om varkensvlees te eten of alcohol in te nemen (Human Rights Watch 1998). In voormalig Joegoslavië vormde seksueel geweld dus één van de tactieken om de andere cultuur te verwoesten. Tussen 1992 en 1995, toen het gewapende conflict zich afspeelde in Bosnië-Herzegovina, zijn er naar schatting 20.000 tot 50.000 vrouwen verkracht (De Brouwer 2005: 9). Vrouwen werden na hun verkrachting in *rape camps* vastgehouden totdat het te laat was om nog abortus te kunnen laten plegen. Een voorbeeld hiervan is de Partizanen Sporthal in Foča, Bosnië-Herzegovina, die in mei 1992 door het Servische leger werd gebruikt. De sporthal vormde een plek waar vrouwen publiekelijk verkracht werden of waar mannen gedwongen werden seksuele handelingen bij elkaar uit te voeren.

“They would take two friends outside and force them to take one another's penis into their mouth. [...] He was also sexually abused. We would hear through the gates how they ordered men to molest or rape one another.” (Human Rights Watch 1994)

Daarnaast werden tussen 1992 en 1993 massa abortussen gepleegd op Islamitische vrouwen die al zwanger waren (Boose 2002). De *rape camps* hadden als doel dat de Islamitische vrouwen zwanger raakten van een Servische man. Dit lijkt een paradox: terwijl de ideologie van 1991 het ‘ontmengen’ van Bosnische moslims en (christelijke) Serviërs betrof, vonden er in de oorlog uitsluitend intergroepsverkrachtingen plaats. Dit fenomeen is verklaarbaar doordat binnen de islamitische en orthodox christelijke tradities de religieuze identiteit via de patrilineaire lijn wordt doorgegeven (Hayden 1996).

Een Bosnische islamitische vrouw die zwanger raakte van een Servische soldaat zou zodoende een Servische zoon of dochter krijgen: “Culture thus becomes genetic” (Price 2001: 219). Farwell (ibid.) spreekt van ‘gender imperialisme’: mannen, als bezitters van het zaad, ‘plantten’ hun zaad in de vrouw. Hiermee vormde het lichaam van de vrouw de vruchtbare grond waar de Serviërs een nieuwe generatie Četniks⁵ konden creëren (Price 2001). Volgens Farwell (2004) gaat het om het vernietigen van de groepscohesie en de groepsidentiteit en zal het leiden tot een verwarrende loyaliteit onder de kinderen van de slachtoffers. Niet alleen de Bosnische vrouwen en hun sociale omgeving vormden het slachtoffer van deze oorlogstactiek, ook Servische burgers werden gedwongen om hun islamitische burens te verkrachten en te vermoorden. Door deze vorm van geweld werden Bosnische moslims en Servische burgers in een andere relatie tot elkaar gezet: zij konden in de toekomst nooit meer burens van elkaar zijn waardoor het etnisch ‘ontmischen’ gewaarborgd zou blijven (Boose 2002: 73).⁶

Seifert (1996) beargumenteert dat seksueel geweld in voormalig Joegoslavië een uiting van ‘mannenmacht’ was. Daarnaast stelt Scarry (1985 in Price 2001) dat verkrachtingen een illusie van macht creëren om de afwezigheid van echte macht te compenseren. De angst en chaos die in de oorlog heerste zou voor veel soldaten de behoefte naar controle hebben gewekt. In de context van het gewapend conflict in voormalig Joegoslavië dient deze ‘mannenmacht’ te worden begrepen als uiting van masculiniteit door mannen jegens zowel vrouwen als mannen, en ook jegens zowel kameraad als vijand. Binnen de sterke hiërarchie van het leger, de militaire subcultuur, werd seksueel geweld als macho en extreem mannelijk gezien (Boose 2002). Hoe hoger je rang binnen de militaire hiërarchie, hoe meer ‘recht’ je had op bepaalde voordelen. Ook van andere (burger)oorlogen is dit bekend, zoals de burgeroorlog in Noord-Oeganda sinds 1986⁷ waar rebellen uit de hogere rangen vrouwen toegewezen kregen als seks slaaf (Human Rights Watch 2003). In Bosnië speelde dit ‘recht op eigendom’ een rol binnen de hiërarchie, zoals omschreven door een islamitische Bosniër die gevangen werd gehouden in kamp Luka:⁸

“Monika, a Serbian woman in her early 20s, would say ‘We’ve brought them.’ The camp commander would take his time selecting a girl, who would then be escorted upstairs. Once the commander had made his

---

⁵ Četniks waren de Servische strijders tijdens het Ottomaanse rijk, hier een nationalistische duiding (Diken & Laustsen 2005).

⁶ Erjavec en Volčič (2011) deden onderzoek naar de kinderen geboren door verkrachting in de Bosnische oorlog. Één van de bevindingen betrof de algemene sociale uitsluiting, stigmatisering en belaging door mensen uit hun omgeving. De verschillende adolescenten gaven aan dat ze nog dagelijks worden uitgescholden voor “little Četnik” of “bastard child” (ibid.: 368). In deze zin was het beoogde effect door het Servische leger geslaagd.

⁷ Alhoewel de situatie in Noord-Oeganda nu al jaren stabiel is en de rebellen vertrokken zijn, is het conflict enkel verplaatst en vormt het nu een regionaal probleem voor de DRC, Soedan en Oeganda (Human Rights Watch 2003).

⁸ Het Joegoslavië Tribunaal refereert naar deze plek als “camp Luka” (www.icty.org, geraadpleegd op 11 juli 2013). Het kamp ligt in Banja Luka in het noorden van Bosnië-Herzegovina, waar tussen april 1992 en augustus 1993 Kroatische en Bosnische burgers gevangen werden gehouden (zie ook <http://www.hercegbosna.org/STARO/engleski/banja.html>, geraadpleegd op 11 juli 2013).

choice, three or four guards would select another girl, and so on. Only the commander had a girl to himself.”
(<http://www.ess.uwe.ac.uk/documents/sdrpt7b.htm> geraadpleegd op 11 juli 2013)

Hierop sluit de *militarized masculinity approach* (Wood 2010: 303) aan, waarbij seksueel geweld als onderdeel van oorlog als een wijze wordt gezien waarop een jongen een ‘echte man’ kan worden. Deze militaire masculiniteit staat dus gegenderd geweld toe om af te bakenen wat een ‘echte man’ is, namelijk gewelddadig, heteroseksistisch en een vrouwenhater (Price 2001: 222). Zo werd binnen het leger het begaan van verschillende misdaden gewaardeerd, terwijl het niet begaan van deze misdaden als een vorm van zwakte werd gezien:

“Due to the pressure of patriarchal values they have to give themselves up to violence and hate in order to prove themselves ‘good’ representatives of their people and nations, patriots, and above all, ‘real’ men.”
(Korac 1996 in Price 2001: 222)

Korac (1996 in Price 2001) ziet mannen hierom als slachtoffers van chauvinisme. De ‘mannelijkheid’ die onder de militair hiërarchische staat werd gecreëerd, bood de mogelijkheid om seksueel geweld te gebruiken als een heroïsche militaire plicht: “It is at once valourized and naturalized.” (Price 2001: 222).

Terwijl vooral vrouwen het slachtoffer waren van de “gynocide” (Zwaan & De Graaff 2005: 186), waren er ook zeker mannelijke (directe) slachtoffers van het seksueel geweld. Het verkrachten van vrouwen vond vaak publiekelijk plaats waarbij de daders zich niets aan leken te trekken van voorbijgangers (Human Rights Watch 1994). Het verkrachten van mannen gebeurde daarentegen achter gesloten deuren uit angst dat de daders als ‘homoseksueel’ gezien zouden worden (Boose 2002). Verder stelt Boose (ibid.) dat het verkrachten van mannen als neerbuigend vrouwelijk, ondanks het machobeeld van de verkrachting zelf, werd gezien. Wanneer de verkrachting werd gedaan door een voorwerp, zoals een stok, werd de seksuele handeling symbolisch en hoefden de mannen zich niet feminien te voelen (ibid.). Het vernederen van mannen door ze te dwingen tot seksuele handelingen vormde een andere wijze van het gebruik van seksueel geweld. Deze analyse van het seksuele geweld als symbolische daad binnen de oorlog toont dat het niet alleen gaat om het creëren van een nieuwe generatie kinderen of het uitschakelen van de vijand, maar dat het in eerste instantie de *vernederings* van de tegenstander is. De vernedering, vervolgens, gebeurde via het feminiseren van de vijand, waarbij ‘feminien’ staat voor de Ander als ‘de zwakkere’ (zie o.a. Price 2001).

Wanneer we naar seksueel geweld in tijden van oorlog kijken als structurele dominantie van mannen over vrouwen en als symbolische daad, en als uiting van macht, voor oorlogsvoering, zien we dat beide discoursen enigszins overlappen. De sociobiologische basis waarop de genders worden onderscheiden liggen ten grondslag aan het gendergeweld. Het feit dat vooral vrouwen slachtoffer

waren van verkrachting in voormalig Joegoslavië, pleit voor de feministische lobby. Het seksueel geweld van oorlog vormt hierbij geen uitzondering, maar toont de structurele onderdrukking van vrouwen in een extremere situatie. Een politiek antropologische analyse van het seksueel geweld toont dat het niet zozeer om gaat om de genetische basis van mannen en vrouwen, maar om de sociale invulling van ‘masculiniteit’ en ‘femininiteit’. De Joegoslavische oorlogen waren tevens *etnische* conflicten (Zwaan & De Graaff 2005) waarin gesteld kan worden dat de oorlog ging om het vernietigen of verdrijven van de etnische tegenstander en niet zozeer om het verkrijgen van nieuw grondgebied. Dat de oorlog werd ‘uitgevochten’ op het – veelal vrouwelijke – lichaam, namelijk via verkrachting en andere vormen van seksueel geweld, staat dus centraal in de Joegoslavische conflicten en in de, met name, Servische aanvalsstrategie (Diken & Laustsen 2005). Deze wijze van oorlogsvoering is geen nieuw fenomeen, maar hangt samen met de bewogen geschiedenis van de Joegoslavische Republiek en het collectief geheugen van de Serviërs (Boose 2002; Hayden 1996). Het seksueel geweld is dan ook onderdeel van het bredere repertoire van geweld, waarbij het vernietigen van de andere etnische groep, tezamen met diens cultuur, geschaad werd (Wood 2010). Verkrachting vormde daarmee een oorlogsmiddel om de tegenstander te vernederen. Snyder en collega’s (2006) voegen hier aan toe dat deze tactiek alleen werkte doordat het plaatsvond binnen de context van *honor cultures*. Verkrachters waren zich ook bewust van het demoraliserende effect binnen de Joegoslavische culturen. Deze vorm van geweld betrof een aanval van morele aard en raakte – *vernederde* – daarmee de eer van familie en gemeenschap.

Hoofdstuk 2

Psychologische perspectieven

Binnen de psychologische wetenschap is er opvallend weinig onderzoek gedaan naar daders van seksueel geweld binnen gewapend conflict. Het ontbreken van empirische gegevens is niet alleen van invloed op deze studie, maar toont ook de politieke context van voormalig Joegoslavië. De getuigenverklaringen van het Joegoslavië Tribunaal lijken beïnvloed door de rechtspraak. Zo werden er ook vraagtekens geplaatst bij de schuldbekenenis tot moord en verkrachting door Borislav Herak, een Servische soldaat. Toch is Borislav Herak terechtgesteld en komt de kritiek met name vanaf de Servische kant.⁹ Dit laatste laat zien hoe politiek beladen de post-oorlogssituatie van voormalig Joegoslavië is en wat de invloed ervan op wetenschappelijke onderzoeken is. Daarnaast heeft de psychologische wetenschap wel gekeken naar het fenomeen seksueel geweld, maar gaat echter weinig literatuur in op de specifieke situatie van oorlog. Om deze reden wordt in dit hoofdstuk eerst de oorsprong van verkrachting beschreven. Vervolgens wordt het gedrag bestudeert in de context van een abnormale situatie, oorlog, waarbij ‘normale mensen’ gedrag vertonen dat in het dagelijks leven als ‘abnormaal’ wordt gezien.

Een evolutionaire benadering: Verkrachting door seksuele lust

Volgens Thornhill en Palmer (2000b: 197) is de sociaal wetenschappelijke theorie over verkrachtingen niet gebaseerd op wetenschappelijke feiten en enkel gebaseerd op ideologie. In tegenstelling tot de sociale wetenschap, en in het bijzonder de feministische theorie die hier eerder is besproken, verklaren Thornhill en Palmer (ibid.) het vóórkomen van verkrachting aan de hand van Darwinistische principes. Evolutietheorieën beschrijven hoe het levende organisme zich over generaties heen aanpast aan de leefomgeving. Het betekent echter niet dat evolutie leidt tot een ‘verbetering’ van, in dit geval, de mens. Mutaties zijn willekeurig en het zijn de mutaties die de beste ‘oplossingen’ zijn voor de omgeving die het ‘overleven’. Thornhill en Palmer (2000a) ondersteunen de aanname dat alles gaat om natuurlijk selectie met de idee dat reproductief succes verhoogd moet worden. Evolutietheorieën verklaren volgens Thornhill en Palmer (2000a,b) de (proximale) factoren en causaliteit van verkrachting. Proximale factoren zijn directe oorzaken van een trek of gedrag gedurende iemands leven en verklaren *hoe* gedrag veroorzaakt wordt. Dit zijn bijvoorbeeld genen, hormonen, hersenmechanismen, individuele ervaringen en socioculturele invloeden. Ultieme factoren verwijzen naar de vraag *waarom* bepaalde proximale factoren bestaan. Dit laatste kan worden verklaard aan de hand van de evolutietheorie. Volgens Thornhill en Palmer (2000b) zijn de evolutionaire adaptaties manifestaties van gen-omgeving interacties. Het is onmogelijk om te claimen dat iets overwegend

---

⁹ Dit interview is te zien op <http://www.youtube.com/watch?v=wukeupQk4eQ>, waarin hij vanaf 17:08 minuten uitleg geeft over verkrachtingen die hij heeft gepleegd. Op de Servische netwerk website wordt er kritiek gegeven op zijn arrestatie en verhaal: <http://www.srpska-mreza.com/WarCrime/>.

bepaalt wordt door genetica of de omgeving. Evolutietheorieën krijgen vaak het kritiek dat, omdat iets ‘biologisch’ wordt genoemd, het ook ‘goed’ zou zijn. Dit wordt ook wel de *naturalistic fallacy* genoemd. Een biologische verklaring, als product van evolutionaire overerving, duidt er niet op dat het fenomeen ook (moreel) aanvaardbaar is.

Het vóórkomen van het gedrag verkrachting wordt door de auteurs beschreven als “[a] result of special-purpose psychological mechanisms that motivate and regulate men’s pursuit of rape in itself.” (Thornhill & Palmer 2000b: 12). Thornhill en Palmer (ibid.: 53) baseren hun theorie op de *parental investment theory* van Trivers (1972; ibid.) om te verklaren waarom mannen andere ‘trekken’ hebben dan vrouwen. Trivers (ibid.) stelde vast dat de twee seksen in verschillende mate in hun nageslacht investeren. Zo draagt de moeder het ongeboren kind eerst negen maanden bij zich, terwijl de vader enkel nodig is voor het ejaculaat. Om deze reden hebben vrouwen als evolutionaire trekken dat ze discriminerender zijn in hun partnerkeuze dan mannen en hun keuze veelal gebaseerd is op beschikbare bronnen van mannen. Mannen zijn onder andere begeriger zijn naar seks, seksueel competitiever, en vertonen meer risicogedrag en agressie. De verschillende trekken van mannen en vrouwen zijn zodoende het gevolg van *seksuele* selectie. Als mannen discriminerender waren en vrouwen minder, zou er volgens Thornhill en Palmer (ibid.) geen verkrachting bestaan. Het gaat om het conflict tussen de verschillende belangen van de seksen, zoals blijkt uit de *parental investment theory*, dat leidt tot dwang door de mannen (ibid.).

Thornhill en Palmer (2000b) verschillen in hun ideeën over de ultieme oorzaken van verkrachting, welke zij uiteen zetten in hun boek *A Natural History of Rape*. Thornhill ziet het fenomeen zelf als een “rape-specific adaptation” (Thornhill & Palmer 2000b: 63). Verkrachting leidt tot het verhogen van reproductief succes voor de man en zou daarmee een directe adaptatie binnen de evolutie zijn. Thornhill illustreert dit aan de hand van een *rape-specific adaptation* die gevonden is in schorpioenvliegen, namelijk, het “notal organ” (ibid.: 63), dat geen andere functie blijkt te hebben dan het vasthouden van een vrouwtjesvlieg tijdens gedwongen paring. Palmer ziet verkrachting als een “by-product” (Thornhill & Palmer 2000b: 34) van andere psychologische adaptaties. De psychologische adaptaties die hierboven zijn genoemd, zoals een hogere seksuele lust van mannen, zouden volgens Palmer *indirect* tot het bestaan van verkrachtingen leiden. De evolutionaire trek van mannen dat zij minder discrimineren tussen potentiële partners voor seksuele interactie leidt volgens Palmer tot de trek dat mannen ook seks kunnen hebben met een vrouw die dit zelf niet wilt. Dat mannen verkrachten is dus volgens Palmer een bijproduct van andere adaptaties aan de omgeving waarbij de betreffende genen in feite niks met verkrachting te maken hebben (ibid.). Daar dient aan toegevoegd te worden dat het onmogelijk is dat er één gen gevonden zal worden voor het gedrag ‘seksueel geweld’ of het gedrag ‘verkrachting’ (Thompson 2009). Veelal zijn er meerdere genen verantwoordelijk voor één trek, maar er zijn ook genen die enkel bestaan om de acties van andere genen te manipuleren. Genen produceren proteïne, waarvan de hoeveelheid bepaalt wat voor effect het heeft op een trek of op andere genen. Er bestaan binnen de (evolutionaire) genetica dus waarschijnlijk

meerdere oorzaken voor complex gedrag zoals verkrachting (ibid.). Daarnaast stelt Vandermassen (2011) dat deze evolutionaire theorie enkel inhoudt dat verkrachting reproductief succes verhoogt en hierdoor genen worden doorgegeven, maar niet dat de *motivatie* van de daders het verhogen van reproductief succes is (ibid.). De ultieme oorzaak van verkrachting dient dus te worden onderscheiden van individuele motieven om te verkrachten.

Thornhill en Palmer (2000b) beargumenteren dat mannen die minder toegang hebben tot seks, hetgeen zij een proximale factor noemen, zullen overgaan op de gedwongen seksualiteit van de vrouw. Verkrachting gaat volgens deze wetenschappers dus om *seksuele lust*. Toch is er volgens hen ook sprake van een “selective pressure” (ibid.: 61) dat inhoudt dat, wanneer de risico’s hoog zijn, mannen minder snel zullen overgaan op verkrachting. Het wel of niet verkrachten betreft hier dus een soort kosten-baten analyse. De man loopt bij verkrachting het risico om zelf schade op te lopen, bijvoorbeeld door afstraffing of weerstand van het slachtoffer. Wanneer deze ‘kosten’ lager zijn zal de man eerder overgaan op verkrachting. Dit is volgens hen de reden waarom oorlog een mogelijkheid biedt waarin veel meer verkrachtingen plaatsvinden dan daarbuiten. In een oorlogssituatie is er veelal sprake van hogere opbrengsten, namelijk de beschikbaarheid over veel jonge vrouwen in een kwetsbare positie, en lagere kosten, doordat de mannen, in dit geval soldaten, relatief vrij zijn van straf (ibid.). McKibbin en collega’s (2008) noemen dit profiel van verkrachters de “opportunistische rapist [type]” (ibid.: 90), maar stellen tegelijkertijd dat bewijs hiervoor minimaal is.

Een evolutionaire benadering: Verkrachting door woede

Terwijl Thornhill en Palmer (2000b) beargumenteren dat de ultieme oorzaak van verkrachting in de evolutie ligt en daarmee een verklaring biedt voor zijdelings betrokken oorzaken, besteden ze aan dit laatste weinig aandacht. Ze noemen enkel een tekort aan seksuele interactie, maar Thompson (2009) gaat hier tegen in. Zij stelt dat mannen die verkrachten vaak seksuele frustraties rapporteren, zoals een tekort aan seks, maar in feite meer seksuele interacties hebben dan hun leeftijdsgenoten (Thompson 2009). De focus van Thornhill en Palmer (2000b) op seksuele lust als enige motivatie voor verkrachting ligt daarnaast ook niet in lijn met de beweegredenen die verkrachters zelf aangeven (Smithyman 1978 in Thornhill en Palmer 2000b). Smithyman (ibid.) deed onderzoek naar de motivatie van verkrachters, waarbij 84 procent aangaf dat zij hadden verkracht vanwege seksuele lusten en 18 procent aangaf hun slachtoffers te haten. Terwijl Thornhill en Palmer (2000b) deze data gebruiken als bewijs tegen de “[‘]not sex[’] explanation” (ibid.: 126), legt Vandermassen (2011) de nadruk op het feit dat dus één op de vijf mannen een niet-seksueel motief voor verkrachting had.

Volgens biologen Shields en Shields (1983) zullen alle mannen verkrachten onder bepaalde omstandigheden. Mannen beschikken over drie seksuele ‘gedragsalternatieven’, als evolutionaire strategie, die passen bij bepaalde situaties: *honest courtship*, *deceitful courtship* en *forcible rape* (ibid.: 117). *Honest courtship* vindt plaats wanneer zowel de man als de vrouw elkaar als potentiële partners zien met sociale en seksuele banden. Wanneer een man zichzelf onterecht voordoet als iemand die

capabel is om te investeren in zowel de relatie als het nageslacht en hiermee de vrouw overhaalt voor een (seksuele) relatie, spreken we van *deceitful courtship*. Tenslotte is er sprake van *forcible rape* wanneer de vrouw de seksuele relatie weigert terwijl de man fysiek capabel is om copulatie af te dwingen (ibid.: 118). Volgens Shields en Shields (ibid.) zal de vrouw ervoor kiezen om geen weerstand tegen de man te bieden wanneer dit voor haar minder kosten met zich mee brengt.

“The acquiescence observed in the female would be adaptive in an immediate sense, as she makes the best of a bad situation.” (Shield & Shields 1983: 118)

Shields en Shields (1983) maken verder onderscheid tussen de oorzaak van verkrachting als verschijnsel en de zijdelings betrokken oorzaken van verkrachting als gedrag. Waar Thornhill en Palmer (2000b) blijven hangen in het bewijs voor ultieme oorzaken, stellen Shields en Shields (1983) dat de individuele motivaties van daders niet hetzelfde hoeven te zijn als de evolutionaire verklaring voor het vóórkomen van verkrachting:

“Rape may share a common *reproductive* function with cooperative mating [honest courtship], but it need not share the same sexual motivating variables in its proximate control.” (Shields & Shields 1983: 122, nadruk in oorspronkelijke tekst)

In het geval van *forcible rape* is er volgens Shields en Shields (1983) sprake van vijandelijkheid en woede. Price (2006) geeft een beschrijving van een sadistische verkrachting:

“He spread my legs and raped me. (...) When he was done, he inserted his hand inside me and began pinching me with his fingers, as if he wanted to pull everything out. I screamed and he grabbed my right breast and twisted it so hard that I screamed again; long afterwards my entire breast blackened. He thrust his knife to my throat and said that, if I screamed one more time, he would slaughter me. He inserted his fingers inside me again – it hurt tremendously – and then he thrust his hand at my face and I had to lick his fingers clean, one by one. He repeated the whole thing once more.” (getuigenverklaring van K.S., Human Rights Watch 1993 in Price 2006: 213)

Dat veel slachtoffers in Bosnië na verkrachting nog werden vermoord, laat zien hoe verkrachting onderdeel vormde van het geweld dat werd uitgeoefend door (para)militairen.

“When they take you away, they may kill you. So if you are raped, you feel lucky. At least you’re alive.” (Humans Rights Watch 1998)

De psychologen Smuts en Smuts (1993 in Thompson 2009) stellen dat mannen een geëvolueerde *dwangmatige* seksuele psychologie hebben, waarin ze de natuurlijke neiging hebben om *controle* uit te

oefenen over de seksualiteit en reproductieve taak van vrouwen. Seks en agressie zijn hierom aan elkaar verbonden. De ultieme oorzaak van verkrachting ligt volgens Smuts en Smuts (ibid.), zoals Thornhill en Palmer (2000b) stellen, in het conflict tussen de twee seksen en de evolutionaire adaptaties. Ze zien verkrachting zelf echter niet als *rape-specific adaptation* of als *by-product* (Thornhill & Palmer 2000b), maar benaderen het mannelijk instinct om controle uit te oefenen over de seksualiteit van vrouwen als de evolutionaire adaptatie onderliggend aan verkrachting. De strijd om macht wordt door mannen dus seksueel geuit (Smuts en Smuts 1993 in Thompson 2009). Dit is het geval bij alle zoogdieren, maar de drang tot dominantie van mannen over vrouwen blijkt bij mensen veel sterker. De belangrijkste oorzaak voor de overwegend patriarchale relaties tussen mensen is de ontwikkeling van genderideologie. De auteurs stellen dat agressie zodoende een mannelijke strategie is om over vrouwen te domineren en dat genderideologieën deze hiërarchische relaties tussen mannen en vrouwen in stand houden. Dit laatste vormt een belangrijke bevinding voor een vergelijking van cultureel antropologische en psychologische theorievorming, die verder besproken zullen worden in de discussie (hoofdstuk 2.3). Voordat de twee disciplines onder één loep worden gelegd, kijken we eerst verder naar de rol van agressie en een multifactorieel model voor de verklaring van oorlogsverkrachtingen.

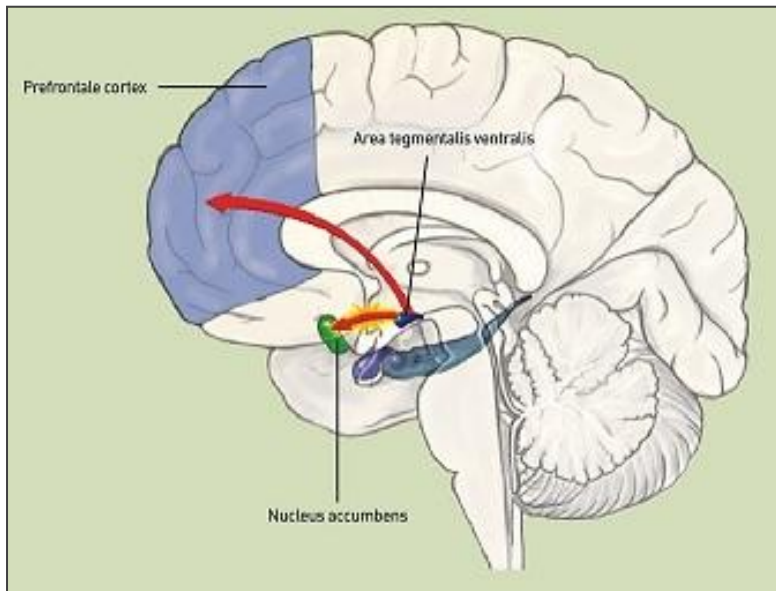
Een evolutionaire benadering: Instrumentele agressie

Zoals eerder in deze scriptie beschreven heeft seksueel geweld in gewapend conflict een zeer agressief karakter. Verkrachtingen als onderdeel van oorlog wijken af van de meeste verkrachtingen buiten gewapend conflict om, zoals verkrachtingen binnen de kennissenkring die beduidend minder agressief zijn (Thompson 2009). Binnen de psychologie spreken we van twee vormen van agressie. Ten eerste, 'reactief-impulsieve agressie', ofwel agressief gedrag als reactie op een acute dreiging, en ten tweede, 'instrumentele agressie' als doelgericht en gepland. De tweede vorm wordt door Weierstall en collega's (2011) aangedragen als onderliggend aan genocidaal geweld in een onderzoek naar daders uit de Rwandese genocide. Instrumentele agressie wordt veelal ingegeven door het geanticiperde voordeel ervan, zoals het verkrijgen van een hogere sociale status (ibid.). Volgens zowel Nell (2006) als Weierstall en collega's (2011) is agressie een evolutionaire adaptatie van de mens en wordt dit gedurende ons leven onderdrukt door een "moral sense" (ibid.: 2). In oorlog worden morele grenzen echter opgeheven, waardoor de expressie van agressie niet meer wordt gecontroleerd, maar zelfs beloond. Instrumentele agressie betekent in omstandigheden van oorlog 'overleven'. Het gedrag krijgt daarmee een intrinsiek beloningsaspect in een situatie waarin sprake is van geweld, moord en deprivatie van fysieke behoeften, wat leidt tot gevoelens van euforie en positieve opwinding (Elbert et al. 2010).

In de studie van Nell (2006) toonde elektrische stimulatie van het brein een agressie-circuit in de hersenen van zoogdieren, waarbij het belonende aspect van geweld gemedieerd wordt door dopamine (ibid.). Dopamine is een neurotransmitter dat wordt geproduceerd in het ventrale tegmentale gebied

(VTA) van de middenhersenen. De axonen, tezamen het ‘dopaminecircuit’, lopen van het VTA, langs de hypothalamus naar de nucleus accumbens in het limbisch systeem. Dit dopaminerge circuit staat ook wel bekend als het ‘beloningssysteem’ van onze hersenen. De activiteit van het dopaminecircuit bij agressie toont de “rewarding experience” (ibid.: 215) van geweld.

Figuur 1. Mesolimbisch dopaminecircuit

De toename van de dopaminerge werking kan verklaard worden door de afgifte van endorfine, de belangrijkste stimulator van dopamine. Endorfine is een opioïde die door het lichaam zelf geproduceerd wordt en heeft een pijnstillende werking en wordt ook wel “endogenous morphine” (Kolb & Whishaw 2009: 122) genoemd (Nell 2006).

In een studie naar instrumentele agressie, hier “appetitive aggression” (Weierstall 2011.: 5) genoemd, rapporteerden de mannelijke gevangenen in Rwanda positiever over geweld dan vrouwelijke gevangenen (zie *Appetitive Aggression Scale*; ibid.). Hierom opperen de auteurs een gender-gerelateerde specificatie van agressie (ibid.). Hughes en collega’s (2010) toonden in hun studie naar de evolutie van het Y-chromosoom, het geslachtschromosoom dat de mannelijke sekse bepaalt, dat deze zich anders evolueert dan de rest van het genoom. In lijn met deze onderzoeken naar een mogelijk sekse onderscheid in agressie ligt de bevinding van Giotakos en collega’s (2003) dat (mannelijke) verkrachters significant hogere testosteronniveaus hebben. Testosteron is een geslachtshormoon dat wordt aangemaakt in de bijniere en geslachtsklieren van mannen en vrouwen. De vrouwelijke geslachtsklieren maken echter veel minder testosteron aan en zijn afhankelijker van de testosteronafgifte van de bijniere (Kolb & Whishaw 2009). Terwijl Nell (2006) agressie als erotisch gedrag benadert, “killing is erotic” (ibid.: 221), schrijft hij verder niets over een *relatie* tussen agressie en seksueel geweld. Daarnaast baseert hij zijn argumenten op metaforen uit verhalen van daders, zoals “carrying a gun was like having a permanent hard-on” (ibid.: 221), maar geeft hier verder geen

evolutionaire verklaring voor. Het is volgens Shields en Shields (1983) dan ook onterecht om verkrachting te benaderen als *agressief* gedrag in plaats van als *seksueel* gedrag. Dat verkrachting in een oorlog gewelddadiger is, wil niet zeggen dat seksuele lust geen motivatie meer kan zijn (ibid.). Henry en collega's (2004) incorporeren het verband tussen verkrachting en agressie in hun multifactorieel model, tezamen met cognitieve en emotionele componenten die van invloed zijn op de situationele context van oorlog en de groepsdynamiek van het leger.

Een multifactorieel model

In voorgaande paragrafen is er voornamelijk gekeken naar het vóórkomen van het *verschijnsel* verkrachting binnen de evolutionaire leer. Henry en collega's (2004) hebben een multifactorieel model samengesteld waarin de, door Thornhill & Palmer (2000b) eerder benoemde, proximale factoren worden besproken. Ze kijken naar individuele, socioculturele en situationele variabelen die seksuele agressie faciliteren in hun onderzoek naar de redenen van soldaten om in gewapend conflict te verkrachten. De individuele variabelen betreffen ervaringen uit de kindertijd, persoonlijkheid en seksuele voorkeur. Deze individuele trekken zijn karakteristieken die niet direct bepalen of je een verkrachter bent tijdens de oorlog, maar bepalen je kwetsbaarheid voor "triggers" (ibid.: 543). Daarnaast is hier ook de ontwikkelingscontext van belang. Marshall en Barbaree (1990 in Henry et al. 2004) stellen in hun *integrated theory* dat het samengaan van seks en agressie het gevolg is van biologische kwetsbaarheid enerzijds en een "inadequate social learning development" (ibid.: 539) anderzijds. In dit laatste geval geldt dat, wanneer prosociaal gedrag in de opvoeding niet wordt aangemoedigd, dit kan leiden tot een tekort aan inhiberende controle over agressief gedrag. De afwezigheid van prosociaal gedrag gaat samen met een laag empathisch vermogen, waarmee "the capacity to cognitively perceive another's perspective, to recognize affective arousal within oneself, and to base compassionate behavioral responses on the motivation induced by these precepts" (Henry et al. 2004: 539) wordt bedoeld. In lijn met de ontwikkelingscontext, gesuggereerd door Marshall en Barbaree (ibid.), is het *confluence model* van Malamuth en collega's (1991 in Henry et al. 2004). Dit model stelt dat een (seksueel) gewelddadige omgeving tijdens de jeugd de kans op seksuele promiscuïteit en een gewelddadige masculiniteit verhoogt (ibid.). Hyperseksualiteit is typisch voor oorlogsomgevingen, waarbij de constructie van de mannelijke soldaat veelal gebaseerd is op ideeën van viriliteit en extreme heteroseksualiteit. Een gewelddadig construct van masculiniteit, waarbij mannen een negatieve attitude tegenover vrouwen hebben, zou volgens Malamuth en collega's (1991 in Henry et al. 2004) seksueel geweld faciliteren. Ervaringen, met name die uit de kindertijd waarin de persoonlijkheid en seksuele voorkeur worden ontwikkeld, bepalen de kwetsbaarheid voor *triggers* in oorlogsomstandigheden (ibid.).

Met de socioculturele context worden invloeden van onder andere de gemeenschap, cultuur en media bedoeld. Een voorbeeld is het internaliseren van attitudes, normen en waarden die "rape supportive" (Henry et al 2004: 537) zijn. Binnen een patriarchaal sociaal systeem, zoals binnen

masculiene militaire instituties, worden ideeën over attitudes jegens vrouwen en over ‘hypermasculiniteit’ doorgegeven in een proces van socialisering. Dit geldt ook voor chauvinistische attitudes die worden opgeroepen door onder andere (media)propaganda. Soldaten vormen samen een “fraternal interest group” (ibid.: 545) van mannen die aan elkaar gerelateerd zijn en elkaars belangen agressief verdedigen. Milillo (2006) haalt de sociale identiteitstheorie aan om te verklaren hoe gendergeweld de *in-group identity* ondersteunt. De groepsidentiteit krijgt een steeds belangrijkere rol, terwijl de individuele identiteit meer op de achtergrond komt te staan. Het dragen van een uniform in een leger draagt bij aan deze de-individualisering, waarbij de soldaat afstand doet van zijn persoonlijke identiteit en een verlaagd zelfbewustzijn heeft (Milillo 2006). Onder de (para)militairen had het delen van de vrouw een functie van “fraternizing” (ibid.: 201) waarbij de groepsidentiteit werd gezocht in (seksueel) geweld. De verkrachting van de vijand raakte geïnstitutionaliseerd en hiermee geaccepteerd in deze subcultuur (ibid.). Mannen zijn hier extra kwetsbaar voor wanneer zij een lage eigenwaarde hebben (Marshall & Barbaree 1990 in Henry et al. 2004), terwijl ze buiten de oorlog, dus buiten de *fraternal interest group* om, dit geweld niet zullen gebruiken. Tijdens gewapend conflict is er mogelijk sprake van een “cultural spillover” (ibid.: 545) waarbij geweld meer geaccepteerd wordt en dit overspoelt naar andere domeinen, zoals seksualiteit.

De situationele factoren, zoals de (oorlogs)omgeving en aanwezigheid van “disinhibitors” (ibid.: 538), verklaren waarom mannen die in tijden van vrede niet verkrachten, dit (mogelijk) wel in een oorlogssituatie doen. Dit laatste niveau van analyse betreft de impact op het individu door de unieke omgevingskarakteristieken van oorlog. Henry en collega’s (2004) baseren hun analyse op de *behavioral theory of rape* (Barbaree & Marshall 1991 in Henry et al. 2004) waarin gedrag wordt gestuurd door externe stimuli in de omgeving. Aan de hand van deze theorie beargumenteren de auteurs dat de situationele context van oorlog seksueel geweld (tijdelijk) disinhibeert. Het militarisme wordt benaderd als een subcultuur, waarin geweld wordt geaccepteerd (groepsnorm), er duidelijke sekserollen bestaan en bepaald gedrag van paramilitairen wordt *verwacht*. De militaire subcultuur wordt echter ook gevormd door de daadwerkelijke ervaring van geweld en gevaar, met groot effect op persoonlijke attitudes over de oorlog. Hynes (1997 in Henry et al. 2004) beschrijft de individuele consequenties van een “war landscape” (ibid.: 548) voor soldaten:

“There are moments in war when men become *different* men, who can do things that in their peacetime lives they would call monstrous and inhuman... War is another world, where men feel and act differently...”
(Hynes 1998: 10 in Henry et al 2004: 548, nadruk in oorspronkelijke tekst)

Grenzen vervagen en soldaten voelen zich haast unaniem binnen de groep. Zoals eerder gesteld, zijn enkel de *triggers* van een oorlogssituatie, zoals geweld en haat, onvoldoende om te verklaren waarom morele mannen overgaan op seksueel geweld. Bandura (1986 in Henry et al. 2004) demonstreert hoe

cognitieve zelfregulerende mechanismen in tijden van oorlog deactiveren en ‘morele mannen’ zodoende toch verkrachten in de oorlog (*dysfunctional self-regulation theory*; Henry et al. 2004).

Ten eerste heeft de soldaat een verstoorde interpretatie van de situatie (ibid.). Het legeruniform draagt bij aan de-individualisering, zoals eerder ook beargumenteerd door Milillo (2006). Soldaten zijn minder zelfbewust, hebben een lager individueel verantwoordelijkheidsgevoel, terwijl de groepscohesie sterker wordt. Een lager individueel verantwoordelijkheidsgevoel komt doordat de verantwoordelijkheid wordt verdeeld over de groep, maar ook doordat de verantwoordelijkheid wordt gelegd bij een ‘autoriteit’ (Henry et al. 2004). De verdeling van verantwoordelijkheid in de Bosnische oorlog is terug te zien in het feit dat er vooral groepsverkrachtingen waren. In hoofdstuk 2.1 is beschreven dat Milošević het seksueel geweld op grote schaal heeft ontkend waardoor hij de misdaden in feite onstrafbaar maakte. Onderling werden de misdaden met eufemistische labels aangeduid, en werden er relatief onschuldige woorden voor schuldige daden gebruikt, zoals ‘etnische zuivering’.

Ten tweede heeft de soldaat een verstoorde interpretatie van het slachtoffer. Het seksueel geweld wordt neergezet als iets dat nodig is (“moral justification”; ibid.: 553) voor een hoger doel, namelijk het winnen van de oorlog, waarbij de individuele slachtoffers er niet toe doen:

“[T]he suffering of individuals is irrelevant to the greater processes of history.” (Ambtenaar van de Republika Srpska in 1994 in Hayden 1996)

Een voor de *in-group* gunstige vergelijking wordt gemaakt tegenover de *out-group*, waarbij tactieken zoals propaganda worden ingezet om de eigen groep te ondersteunen en haat jegens de ander te zaaien. Dit sluit aan bij het proces van *othering* (Price 2001), waarbij de vijand wordt geconceptualiseerd als ‘slecht’ of ‘onmenselijk’, om de eigen groepsidentiteit in het voordeel te stellen en om vervolgens, door middel van seksueel geweld, dit verschil te creëren. Het gecreëerde “dehumaniz[ed]” (Henry et al. 2004: 554) effect op het slachtoffer bekrachtigt de verstoorde perceptie die de dader van zijn slachtoffer heeft. Ten slotte, de attributie van schuld aan het slachtoffer, uit zich in het idee dat het slachtoffer deze behandeling verdiend zou hebben. Ten slotte, in aanvulling op de cognitieve mechanismen betrokken bij een verlaagde interne controle en een verhoogde groepsdruk door de dynamiek van de militaire subcultuur, zijn maladaptieve strategieën om met de situatie om te gaan. Seksueel geweld vormt daarbij een vluchtpoging van soldaten om aan de stressvolle situatie van oorlog, waarover soldaten weinig controle hebben, te ontsnappen (ibid.). Dutton en collega’s (2005) suggereren dat, door het hoge aantal soldaten dat participeert in het seksueel geweld zonder eerdere tekenen van afwijkend gedrag, het gedrag primair verklaard dient te worden aan de hand van de (abnormale) situatie – *oorlog*.

Hoofdstuk 3

Discussie en conclusie

In deze scriptie is gekeken naar seksueel geweld als onderdeel van de Joegoslavische oorlogen, en in het bijzonder de Bosnische oorlog, vanuit het perspectief van daders. Hierbij is uitgegaan van een cultuur van oorlog, een situatie waarin andere sociale wetten gelden en, zoals Dutton en collega's (2005: 426) het noemen, er sprake is van "a reversal of morality". Deze aanname impliceert dat gedrag dat normaal gesproken als 'abnormaal' wordt beschouwd, in tijden van oorlog acceptabel of zelfs wenselijk is. De situatie in Servië werd dan ook door getuigen beschreven als het 'permanente carnaval' en bij het Joegoslavië Tribunaal als een periode van euforie die nu niet meer voor te stellen is. Hoe kan het dat voorheen 'normale' mannen, zoals bekende buurtbewoners of familieleden, in tijden van oorlog tot dit agressieve gedrag in staat zijn? In dit literatuuronderzoek is dan ook gezocht naar verklaringen voor het vóórkomen van verkrachting als vorm van oorlogsgeweld: Wat zijn de motieven van daders van seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict in voormalig Joegoslavië en hoe kunnen deze worden verklaard vanuit enerzijds cultureel antropologische perspectieven en anderzijds psychologische perspectieven?

Een beperking van dit onderzoek was het gebrek aan empirische gegevens, waardoor een daadwerkelijk perspectief van de dader omslachtig is gebleven: het zijn veelal getuigenverklaringen in de rechtbank of verklaringen van slachtoffers die het bewijs aanleverden. Vanuit de literatuur konden echter verschillende motieven geïdentificeerd worden.

In het permanente carnaval waar de Servische soldaten zich in bevonden, heerste een gevoel van straffeloosheid. Niet alleen lijkt mannelijke agressie inherent aan oorlog verbonden, de misdrijven die de soldaten begingen werden door de autoriteiten ontkend. Dit droeg op zichzelf bij aan het idee dat er geen consequenties op het seksueel geweld volgden. Verkrachting als vernedering van een etnische groep stond als gegraveerd in het collectief geheugen van de Serviërs. Voorafgaand aan de oorlog maakte Milošević hier gebruik van in zijn propaganda dat dit opnieuw zou gebeuren bij het Servische volk. Terwijl militairen nooit formeel getraind werden om seksueel geweld te gebruiken, werd dit een soort informele *rite de passage* voor het leger. Doordat de soldaten daden begingen die ze voor de oorlog wellicht nooit gedaan zouden hebben, ontstond er onderling een *brotherhood in guilt*, versterkt door het samen uitvoeren van verkrachtingen op dezelfde vrouw. De dominantie van soldaten over vrouwelijke en mannelijke slachtoffers via seksueel geweld werd de norm binnen de militaire subcultuur, waarbij mannen in hogere rangen meer recht hadden op bepaalde privileges. Hiërarchie binnen het leger en het idee van 'hypermasculiniteit' speelden een grote rol in de uiting van macht in seksuele agressie.

Politiek antropologen zien de verkrachtingen als symbolische daad. Het seksueel geweld was, net zoals het verwoesten van cultureel erfgoed en het uitsluiten van etnische minderheden, een wijze van etnische zuivering. In de patriarchale samenlevingen, waar de etno-religieuze identiteit wordt

doorgegeven via de vader, werd het vrouwelijke lichaam gebruikt als locus van geweld. Seksueel geweld wordt hier dus een ‘middel van oorlogsvoering’, doordat via de vrouw de gemeenschap kon worden ontwricht door vernedering. De feministische antropologie stelt dat seksueel geweld in feite pseudo-seksueel is en gemotiveerd door het streven van mannen om de heersende sociale orde in stand te houden. De feministische lobby vindt dus dat seksueel geweld als onderdeel niet los moet worden gezien als seksueel geweld in het dagelijks leven, buiten gewapende conflicten om. Het kan dus niet worden gezien als een aangeboren libido van de man, maar betreft aangeleerd gedrag. De cultureel antropologische perspectieven verklaren verkrachting met name op het niveau van de gemeenschap, als socialisering van mannendominantie, waarin tevens de specifieke context van de Joegoslavische oorlogen wordt benadrukt. Binnen de psychologie wordt seksueel geweld op individueel niveau geanalyseerd en door de evolutionaire theorieën verklaard hoe deze ‘normale’ mensen toch ‘abnormale’ daden kunnen verrichten wanneer zij niet geremd worden door morele grenzen. De universele aangeboren seksuele lust van de man wordt als motief aangedragen, waarbij de situatie van oorlog de drempel verlaagde en er meer opportunistische verkrachtingen plaatsvonden. Het veelal sadistische geweld wordt zo ook verklaard vanuit een evolutionair perspectief, wat verklaard dat in een stressvolle situatie, mensen tot heel andere daden in staat zijn. Bepaalde individuele kenmerken, zoals de ontwikkelingscontext, maken een persoon kwetsbaar voor een oorlogssituatie. Of een man kwetsbaar is, wordt bepaald door zijn (individuele) ervaringen en de blootstelling aan oorlog. Daarbij zijn in het bijzonder verstoorte cognities van belang, waarbij de persoon de interne controle verliest en de subcultuur van het leger meer controle krijgt. De verdeling van persoonlijke verantwoordelijkheid voor daden en groepsdruk zijn voorbeelden van de groepsdynamiek van het leger.

Het is dus de vraag in hoeverre een soldaat gebruik kan maken van diens *agency* binnen de structuur van het leger, waarna ook gekeken kan worden naar de individuele verantwoordelijkheid voor daden die zijn gepleegd in de oorlog. Wanneer we uitgaan van de omgekeerde situatie van oorlog, waarbij morele codes verdwijnen en de norm van de groep het uitvoeren van seksueel geweld is, is geweld dus ‘normaal’. En omdat mannelijke agressie zo inherent verbonden lijkt aan de oorlog, wordt dit impliciet ook ‘normaal’ bevonden. In deze zin krijgen feministische wetenschappers gelijk dat de (mannelijke) *dader* buiten schot blijft. Tevens wordt er over de militaire institutie als één type mens geschreven, terwijl de verschillende motieven van soldaten uiteen lopen en we ons dienen af te vragen of er wel één antwoord is voor een gevarieerde groep mensen als ‘soldaten’. Dit onderzoek vormt dan ook enkel een wetenschappelijke achtergrond voor motieven en verklaringen van daders van seksueel geweld als onderdeel van gewapend conflict. Verder onderzoek, zoals een etnografie onder *soldaten*, zou licht kunnen schijnen op de motieven die daders zelf aandragen.

Aantal woorden: 12.242 incl. referenties

DEEL III.
BIBLIOGRAFIE

- Askin, K. D. (1999) 'Sexual violence in decisions and indictments of the Yugoslav and Rwandan Tribunals: Current status' *American Journal of International Law* 93: 97-123.
- Boose, L. E. (2002) 'Crossing the River Drina: Bosnian rape camps, Turkish impalement, and Serb cultural memory' *Sign*, 28: 71-96.
- Bristol University (z.j.). *Seventh report on war crimes in the former Yugoslavia: part II, 10 juli 2013*, <http://www.ess.uwe.ac.uk/documents/sdrpt7b.htm>
- ICRC (1995). Geneva Convention 1949, 8 juli 2013, <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/publication/p0173.htm>
- De Brouwer, A. L. M. (2005) *Supranational criminal prosecution of sexual violence*. Antwerpen, Intersentia.
- Diken, B., & Bagge Laustsen, C. (2005) 'Becoming abject: Rape as a weapon of war' *Body & Society* 11: 111-128.
- Dutton, D. G., Boyanowsky, E. O., & Bond, M. H. (2005) 'Extreme mass homicide: From military massacre to genocide' *Agression and Violent Behavior* 10: 437-473.
- Elbert, T., Weierstall, R., & Schauer, M. (2010) 'Fascination violence: on mind and brain of man Hunters' *European Archives of Psychiatry and Clinical Neurosciences* 260: 100-105.
- Engle, K. (2005) 'Feminism and its (dis)contents: criminalizing wartime rape in Bosnia and Herzegovina' *The American Journal of International Law* 99: 778-816.
- Erjavec, K., & Volčič, Z. (2010) 'Living with the sins of their fathers: An analysis of self-representation of adolescents born of war rape' *Journal of Adolescent Research* 25: 359-386.
- Farwell, N. (2004) 'War rape: New conceptualizations and responses' *Affilia* 19: 389-403.
- Ferguson, R. B. (2009). 'Ten points on war' in: Alisse Waterston (ed.) *An Anthropology of War*. New York, Berham Books: 32-49.

- Giotakos, O., Markianos, M., Vaidakis, N., & Christodoulou, G. N. (2003) 'Sex hormones and biogenic amine turnover of sex offenders in relation to their temperament and character dimensions' *Psychiatry Research* 127: 185-193.
- Gottschall, J. (2004) 'Explaining wartime rape' *The Journal of Sex Research* 41: 129-136.
- Hayden, R. M. (1996) 'Imagined communities and real victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia' *American Ethnologist* 23: 783-801.
- Henry, N., Ward, T., & Hirshberg, M. (2004). 'A multifactorial model of wartime rape' *Aggression and Violent Behavior* 9: 535-562.
- Hughes, J. F., Kaletsky, H., Pyntikova, T., Graves, T. A., Van Daleen, S. K. M., & Minx, P.J. et al. (2010) Chimpanzee and human Y chromosomes are remarkably divergent in structure and gene content. *Nature* 463: 536-539
- Human Rights Watch (1994). 'War crimes in Bosnia-Herzegovina: UN cease-fire won't help Banja Luka' 6-8.
- Human Rights Watch (1998) 'A closed, dark place: Past and present human rights abuses in Foca' 10-6.
- Human Rights Watch (2003) 'Abducted and abused: Renewed conflict in Northern Uganda' 15-12.
- Human Rights Watch (2011) "We've never seen such horror". *Crimes against humanity by Syrian security forces*, 10 juli 2013, <http://www.hrw.org/reports/2011/06/01/we-ve-never-seen-such-horror-0>
- Human Rights Watch (2013). "We will teach you a lesson". *Sexual violence against Tamils by Sri Lankan security forces*, 10 juli 2013, <http://www.hrw.org/reports/2013/02/26/we-will-teach-you-lesson>
- Kolb, B., & Whishaw, I. Q. (2009) *Fundamentals of human neuropsychology* (6th ed.). New York, Worth Publishers.
- MacKinnon, C. A. (1983) 'Feminism, marxism, method, and the state: Toward feminist jurisprudence'

Signs 8: 635-658.

McKibbin, W. F., Shackelford, T. K., Goetz, A. T., & Starratt, V. G. (2008) 'Why do men rape? An evolutionary psychological perspective' *Review of General Psychology* 12: 86-97.

Maedl, A. (2011) 'Rape as weapon of war in the Eastern DRC? The victims' perspective.' *Human rights quarterly* 33: 128-147.

Milillo, D. (2006). 'Rape as a tactic of war. Social and psychological perspectives' *Affilia: Journal of women and social work* 21: 196-205.

Nell, V. (2006) 'Cruelty's rewards: The gratifications of perpetrators and spectators' *Behavioral and brain sciences* 29: 211-257.

Price, L. S. (2001) 'Finding the man in the soldier-rapist: Some reflections on comprehension and accountability' *Women's Studies International Forum* 24: 211-227.

Sanday, P. R. (1981) 'The socio-cultural context of rape: A cross-cultural study' *Journal of Social Issues* 37: 5-27.

Seifert, R. (1996) 'The second front. The logic of sexual violence in wars' *Women's Studies International Forum* 19: 35-43.

Shields, W. M., & Shields, L. M. (1983) 'Forcible rape: An evolutionary perspective' *Ethology and Sociobiology* 4: 115-136.

Thompson, E. M. (2009). 'Human rape: revising evolutionary perspectives' in: Martin N. Muller, Richard W. Wrangham (ed.). *Sexual Coercion in Primates: An Evolutionary Perspective on Male Aggression Against Females*. Cambridge, Harvard University Press: 346-374.

Thornhill, R., & Palmer, C. T. (2000a) 'Why men rape: prevention efforts will founder until they are based on the understanding that rape evolved as a form of male reproductive behavior' *The Sciences* 40: 30-36.

Thornhill, R., & Palmer, C. T. (2000b). *A natural history of rape. Biological bases of sexual coercion*. Massachusetts, The MIT Press.

- Thum, G. (2010) 'Ethnic cleansing in Eastern Europe after 1945' *Contemporary European History* 19: 75-81.
- Vandermassen, G. (2011) 'Evolution and rape: A feminist Darwinian perspective' *Sex roles* 64: 732-747.
- Van Creveld, M. (2010) *Culture of war*, 12 juli 2013, <http://www.nids.go.jp/english/event/forum/>
- Verenigde Naties (2008). *S/RES/1820*, 10 juli 2013, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20S%20RES%201820.pdf>,
- Wood, E. J. (2010) 'Sexual violence during war: Variation and accountability' in: Alette Smeulders (ed.). *Collective crimes and international criminal justice: and interdisciplinary approach*. Antwerpen, Intersentia.
- Weierstall, R., Schaal, S., Schalinski, I., Dusingizemungu, J. P., & Elbert, T. (2011) 'The thrill of being violent as an antidote to posttraumatic stress disorder in Rwandese genocide perpetrators.' *European Journal of Psychotraumatology* 2: 1-8.
- Žižek, S., & Hanlon, C. (2001) 'Psychoanalysis and the post-political: an interview with Slavoj Žižek' *New Literary History* 32: 1-21.
- Zwaan, T., & De Graaff, B. (2005). *Genocide en de crisis van Joegoslavië 1985-2005*. Amsterdam, Contact.